

Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Manisa'da Sanayi ve Zanaatlara Dayalı Üretim

İbrahim İNCİ¹ ve Salhadin GÖK²

Öz

Osmanlı devleti başta İngiltere olmak üzere Avrupa devletleriyle 1838'de başlayıp yüzyıl içinde devam eden bir dizi ticaret anlaşmaları yapmıştır. Böylece devlet, bağımsız dış ticaret politikası izleyememiş, yerli sanayiye korumak için gümrük tarifelerini yükseltme imkânını kaybetmiştir. XIX. yüzyılda devlet sanayileşme konusunda bazı girişimlerde bulunmuş, ancak istenilen sonuç elde edilememiştir. Birinci Dünya Savaşına kadar Osmanlı'da sanayileşme girişimleri açık ekonomi koşullarında çok cılız olarak ilerleyebilmiştir. Araştırmada Manisa'da sanayi ve zanaatlara dayalı üretim Osmanlı genelindeki üretimle karşılaştırmalı olarak verilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın amacı açık ekonomi koşullarında Avrupa sanayi ürünleri karşısında Manisa'daki sınaî üretimindeki gerilemeyi ortaya koymaktır. Manisa'da mamul mal üretimini büyük ölçüde zanaatlar karşılamaktaydı. Zanaatlara dayalı üretim ithal sanayi mallarına direnirken bir yanda da kendini yeni duruma uydurmaya çalışmıştır. Manisa Avrupa ile sıkı bir ticari ilişki içinde olan Batı Anadolu Bölgesinde bulunduğundan bu dönüşümleri daha yoğun bir biçimde yaşamıştır. Başta tekstil sektörü olmak üzere, dericilik, ayakkabıcılık gibi geleneksel zanaatlar ithal üretim girdisi kullanarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ancak dış ticaretin liberalleştirilmesi, bölgede tarımın gelişmesini sağlarken tarım-dışı üretim faaliyetlerinin özellikle de tekstil üretiminin hızlı bir gerileme eğilimine girmesine neden olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Sanayi, Zanaatlar, Manisa, Osmanlı

Production Based on Industry and Crafts in Manisa in the Last Periods of the Ottoman Empire

Abstract

The Ottoman Empire entered into a series of trade agreements with European states, especially Britain, starting in 1838 and continuing over the century. Thus, the state could not pursue an independent foreign trade policy and lost the opportunity to raise customs tariffs to protect domestic industry. In XIX century, the state made some attempts at industrialization, but the desired result was not achieved. Before the First World War, industrialization attempts in the Ottoman Empire were very puny in open economic conditions. The aim of the study is to demonstrate the decline in industrial production in Manisa in the face of European industrial products in open economic conditions. Artisans largely covered the production of finished goods in Manisa. Craft-based production resisted imported industrial goods, while on the one hand it tried to adapt itself to the new situation. Manisa has experienced these transformations more intensively since it is located in the western Anatolia region, which has a close commercial relationship with Europe. Especially in the textile sector, traditional crafts such as leather and shoemaking have continued their activities using imported production input. The liberality in the foreign trade has provided the development of agriculture, and especially led to a trend of a fast decrease in the textile product which was outside the agriculture sector.

Key Words: Manisa, Production, Industry, Craft

Atf İçin / Please Cite As:

İnci, İ. ve Gök, S. (2022). Osmanlı'nın son dönemlerinde Manisa'da sanayi ve zanaatlara dayalı üretim. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11(2), 716-726.

Geliş Tarihi / Received Date: 23.03.2021

Kabul Tarihi / Accepted Date: 04.01.2022

¹ Doç. Dr. - Manisa Celal Bayar Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, ibrhincici@hotmail.com

 ORCID: 0000-0002-1357-6549

² Dr. Öğr. Üyesi - Adıyaman Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, salhadingok@hotmail.com

 ORCID: 0000-0003-1711-9027

Giriş

XVIII yüzyılın ikinci yarısında İngiltere’de başlayan sanayi devrimi, XIX. yüzyılın başlarında Kıta Avrupa’sını etkisi altına almışken, Osmanlı imparatorluğu bu köklü ekonomik dönüşüme ilgisiz kalmıştır. İmparatorluğun iktisadi yapısı, tarıma ve tarımsal ürünlerin mübadelesine dayanıyordu. Henüz geleneksel özelliklerini kaybetmemiş zanaatlara dayalı üretim sistemi, ülkenin ihtiyacına cevap verecek bir iş hacmi yaratmakta, XIX. yüzyıl öncesi, ürünlerin güzel ve kaliteli olması nedeniyle dış piyasalara bile mal satabilmekteydi. Ancak Avrupa’da sanayi devriminin neden olduğu ekonomik koşullar karşısında, bu geleneksel sanatların faaliyetlerini daha uzun süre devam ettirebilmesi mümkün değildi (Eldem, 1994, s. 57; Ortaylı, 1987, s. 83-84).

Avrupa’da sanayi devriminin oluşumuna imkân hazırlayan ortam Osmanlı ülkesinde yoktu. Avrupa’da sanayileşmeyi teşvik eden ortam ve bu ortamı hazırlayan faktörler; kırsal kesimde çitleme, pazar için meta üretimi, toprağın toplulaşması idi. Bu etkenlere tarımda verim artışı tarım dışına itilen nüfusun sanayi için bir emek deposu oluşturması ve hızlı nüfus artışını da eklem gerekir. Ayrıca nüfus yoğunluğunu oluşturan kırsal kesimde tarım dışı mal ve hizmet talebinin yoğunlaşması, banka ve kredi kurumlarının gelişmesi, ticari sermayenin sanayi sermayesine dönüşmesi vb. gelişmeler de sanayi devrimine olanak hazırlamıştır (Toprak, 1985, s. 1344).

Osmanlı İmparatorluğu’nda bu gelişmelerin bir kısmı Tanzimat döneminde gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. XIX. Yüzyılın ortalarına doğru İmparatorlukta iç ve dış ticaretin geliştirilmesi için bir takım çalışmalar yapılmıştır; para ve kredi kurumları oluşturulmuş iktisadi bütünleşme için gerekli ulaşım-iletileşim ağı kısmen de olsa kurulmuştur. Osmanlı ekonomisi XIX. Yüzyılda parasallaşmasına ve ticarileşmesine karşın, Avrupa’da görülen sanayileşme dinamiğinden yoksun kalmıştır. Bunun en önemli nedenlerinden biri, Osmanlı ekonomisinde sektörler arası bir uyumun olmayışıdır. Batının sanayi devrimi ile tarım devrimi arasında yakın bir ilişki vardır. Sanayileşme sürecine, özellikle başı çeken İngiltere’de görüldüğü gibi, XVII. Yüzyıl tarım devriminin ve çitleme uygulamasının önemli bir etkisi olmuştur. Sanayileşen diğer bazı ülkeler de İngiltere’dekine benzer süreçler yaşamış, tarımda yarattıkları verim artışını bu sektörü yüksek oranda vergilendirerek elde ettikleri kaynakları sanayiye aktarmak suretiyle yerli sanayilerini kurup geliştirebilmişlerdir (Huberman, 1995, s. 185; Pamuk, 1988, s. 184-185; Ortaylı, 1987, s. 160; Duran, 1987, s. 112-117).

Sanayileşme tarım devriminin yanı sıra demografik bir devrimi de gerektirir. Avrupa da XVIII. yüzyıldan itibaren ölüm oranında büyük bir düşme görülmüş, kıtanın nüfusu 1900’lerin başında 450 milyona yükselmiştir. Osmanlı toplumunda her iki devrim de yaşanmamıştır. XIX. Yüzyılda Osmanlı toprakları, beşeri sermaye yönünden dünyanın en fakir ülkeleri arasındaydı. Düşük nüfus yoğunluğu toprakta mülksüzleşme ve yoğunlaşma-toplulaşma sürecini engellemiş, tarım sektöründen sanayi kesimine emek transferi olmamıştır. Bu nedenle tarım dışı sektörlerin işgücü talebi karşılanamamış, emek kıtlığı yüzünden ücretler nispi olarak yüksek kalmıştır (Toprak, 1985, s. 1344; Huberman, 1995, s. 194-195).

Osmanlı İmparatorluğu’nun sanayileşmemesinde, izlenen ticaret politikasının önemli rolü olmuştur. XIX. yüzyılda Avrupa ülkeleriyle yapılan ticaret antlaşmaları tarımsal üretimin ticarileşmesini sağlarken, Osmanlı İmparatorluğunu ileri sanayi ülkelerinin açık pazarı haline getirmiştir. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası 1898 yılında Ticaret Nezareti’ne verdiği bir raporda, sanayinin gelişmemesi nedenini yabancı firmalarla rekabet imkânsızlığına bağlamış, ithal edilen mamuller üzerindeki gümrük vergisinin mutlaka artırılması gerektiğini ileri sürmüştür (Berkes, 2002, s. 48; Pamuk, 1994, s. 16; Eldem, 1994, s. 58-59; Martal, 1992, s. 47).

Osmanlı Devleti 1838’de imzaladığı Balta Limanı Ticaret Antlaşması ve bunu izleyen diğer ticaret antlaşmaları nedeniyle, devlet eliyle henüz kurulma aşamasına geçilmiş olan yerli sanayinin, batı sanayi ürünlerinin rekabeti karşısında yaşama imkânını yok etmiştir. Bu dönemde fabrikalaşma çoğu kez Avrupa’dan getirilen makinelerin montajı ile sınırlı kaldı. Kurulan fabrikaların çoğunun ticari amaçla pazara dönük değil, devlet kurumlarının ihtiyaçlarına yönelik üretim yapmaları, yaşamalarını ve gelişebilmelerini devlet desteğine bağlı hale getirdi. Bu durum maliyet yükseklıği nedeniyle bir kısmının kapanmasına yol açtı. Büyük harcamalarla devlet öncülüğünde gerçekleştirilmeye çalışılan fabrikalaşma faaliyetleri, beklenen verim sağlanamadığı için, 1850’lerde terk edildi (Meriç, 1985, s. 1296-1297, Çavdar, 1970, s. 115-117; Akşın, 2006, s. 89).

1860'da "İslah-ı Sanayi Komisyonu" kurulmuş, devlet sanayileşme konusunda teklif ve teşviklerde bulunma yolunu izlemiştir. Devlet eliyle yürütülen sanayileşme çabalarını başarısızlığa uğratan nedenler, özel sektör tarafından girilen fabrikalaşma faaliyetlerini de engellemiştir. Kurulan fabrikalar, Avrupa standartlarında mal üretse bile üretim maliyetini düşüremediği için veya kapitalist Batı sanayicilerinin Osmanlı sanayicisini piyasadan silmek amacıyla fiyat indirimine gitmeleri nedeniyle, birer birer kapanmıştır. 1880'lerden sonra büyük masraflarla kurulan, ancak ithal malların rekabeti karşısında kapanmak zorunda kalan tesisler arasında Paşabahçe Şişe Fabrikası gösterilebilir. Paşabahçe Şişe Fabrikası 1910 yılına kadar üretimini sürdürmüştür. Civar köylerin kalkınmasına da hizmet eden bu fabrika devletin sağladığı muafiyetlerle ayakta kalabilmiş, ithal malların rekabeti ve hammadde konusunda dışa bağımlılığı nedeniyle yukarıda belirtilen tarihte faaliyetine son vermiştir (Damalıbağ, 2021, s. 705-712). 300'e yakın bir işçi kitlesi çalıştırmış olan bu fabrika, adi şişeden başka, nargile, lamba şişesi, sürahi imal etmekteydi. Yine aynı yıllarda kurulan ve yüzden fazla işçisi bulunan Hasköy Şişe Fabrikası aynı akıbete uğramış, kurulduktan kısa bir süre sonra kapanmak zorunda kalmıştı (Sarç, 1940, s. 434; Eldem, 1994, s. 65-66).

Kısaca, 1838 ve 1861 ticaret sözleşmeleriyle başlayan iki ayrı süreçte Osmanlı Devleti'nin sanayileşme girişimleri, ekonomik denetimin yabancıların eline geçmesini önleyemedi. Ekonomik denetimin kaybedildiği bir ortamda dünya kapitalizmiyle bütünleşme sürecine girilmesi, ülkeyi tam anlamıyla bir hammadde kaynağı ve mamul mal pazarı haline getirdi. Ülke ekonomisi tarıma dayalı olmakla birlikte, tarımsal fazlayı yaratacak adlımlar pek gerçekleştirilemedi. Bu nedenle ülkede sanayiye kurabilecek potansiyel bir güç oluşmadan uygulanan sanayileşme politikaları istenilen neticeyi vermedi (Ortaylı, 2007, s. 103).

Manisa'da Zanaatlara Dayalı Üretim ve Sanayi Alanında Gelişmeler

Sanayi, ekonomik bir kavram olarak hammadde ve ara mallarının var olan bilgi, beceri ve teknolojilerden yararlanılarak, işçi emeği ile fabrika veya üretim tesislerinde mal ve hizmet biçimine dönüştürülmesi faaliyetidir. Sanayi faaliyeti, dar anlamda, fabrikalarda üretilen fiziki mallan ifade eder. Bu tanıma göre sanayi, imalat sanayisi ile aynı şeydir. Üretilen mallara da sanayi malı veya sanayi ürünü denmektedir. Geniş anlamda ise sanayi kavramı, bir kısım hizmetlerin üretim aşamalarını da kapsayabilir (Seyidoğlu, 1992, s. 738). Manisa kazasında sanayi denilince öncelikle zanaatlara dayalı mamul mal üretimini düşünmek gerekmektedir. İncelediğimiz dönemde yörede el tezgâhlarıyla üretim yapan imalathaneler yanında ancak birkaç tane fabrika vardı.

Tarıma Dayalı Sanayi

Yörede sanayi bitkilerinden pamuk, tütün ve üzüm bol miktarda yetiştirilmekteydi. Bu nedenle kazada, bu ürünleri işleyen birçok sanayi kolları gelişmişti. Amerikan İç Savaşı Aydın vilayetinde pamuk üretimini ve ihracatını artırmıştır. Bu dönemde pamuk tarımının önemli ölçüde geliştiği yörelerde, pamuk temizleme ve balyalama teknik ve sanayisinin hızlı bir gelişme eğilimi içine girdiği görülmüştür.

1860'larda pamuk temizleme ve balyalama işlemleri son derece geri tekniklerle yürütülüyordu. Su olan yerlerde su değirmenleri, olmayan yerlerde ise çekim hayvanları tarafından çalıştırılan ilkel çırçır makinelerinde günde ortalama beş, en çok altı kilo pamuk temizlenebiliyordu. Türkler veya Rumlara ait olan bu fabrikalarda, 50 kilo pamuğun temizlenmesi için 4 şilin ücret alınıyordu. Dış talebin artmasına bağlı olarak 1863 yılında pamuk fiyatlarının büyük ölçüde artması, pamuk temizleme fiyatının 50 kilo pamuk için 10 şilin 9 peniye yükselmesine neden olmuştur. Pamuk temizleme işleminin pahalılaşması ve mevcut tekniklerle tüccarların talep ettikleri miktarda temiz pamuk üretilmemesi ihracat için büyük bir engel oluşturuyordu (Varlık, 1976, s. 50).

Pamuk işleme sanayisindeki geri teknolojinin ihracata verdiği zararları ortadan kaldırmak için ilk girişimde bulunanlar İngiliz tüccarları olmuştur. J.B. Gout ve J. Aldrich adındaki iki İngiliz tüccarı 1863 yılında İzmir, Manisa, Tire ve Bayındır'da çırçır fabrikası kurmak için Vilayetten izin istemişlerdir. Gout ilk fabrikasını İzmir'de faaliyete geçirdikten sonra ikinci fabrikasını 1863 yılı Ocak ayında Manisa'da açmıştır. Fabrika kurulurken makinelerin montajını daha sonra da bakımını yapması için İngiltere'den S. Whiteman adında bir Amerikalı makine mühendisi getirilmiştir. Yerli çırçır fabrikası sahiplerinin düşmanlığını çekmemek için fabrika, Manisa'nın ünlülerinden Karamızrak Mehmet Efendi'nin adına tescil ettirilmiş ve yetkililerle ilişkileri düzenlemekte etkili olacağı düşünülen İngiltere Konsolosluk Ajanı F. Velasti, fabrika yöneticisi olarak tanıtılmıştır.

Diğer tüccarlar ve  ırcır fabrikası sahipleri gibi Gout da fabrikasında işleyeceği pamukları daha tohum ekme mevsiminde satın alıyordu. Üreticilerden pamuk satın almak için komisyoncular kullanılıyordu. Komisyoncular, pamuk üreticilerine, ürünlerini Gout'a satmaları kaydıyla, borç para veriyorlardı.

Manisa'daki  ırcır fabrikasında pamuğun yıkanması ve makinelere verilmesi gibi beceri istemeyen işler yerli işçiler tarafından yapılıyordu. Üretim teknik y n  ile makinelerin bakım ve onarımı ise tümüyle yabancı teknisyen ve mühendislerin elindeydi.

Manisa'da ve diğer yerlerde kurulan ve ileri tekniklerle çalışan  ırcır fabrikalarında, bir  ırcır makinesi günde ortalama 48 kg. pamuk temizleyebiliyordu. Türk ve azınlıkların ilkel tezgâhlarında günde, en çok 6 kg. temiz pamuk üretilebildiği göz önünde bulundurulursa, İngilizlerin pamuk işleme sanayisine ne kadar büyük bir ilerleme getirdiği anlaşılır (Kurmuş, 1974, s. 135).

Manisa'da 1890'lara gelindiğinde pamuk fabrikası sayısının  ce ulaştığını görüyoruz. 1908 tarihinde ise yalnızca Manisa kentinde iki pamuk fabrikası bulunmaktaydı. Manisa kentinde toplam 5 tane fabrika, kazada ise 7 fabrika vardı. Yani kaza sınırları içinde iki fabrika daha vardı ki bunlardan birisinin pamuk fabrikası olması muhtemeldir. Bu durumda kazadaki pamuk fabrikası sayısında 1890-1908 yılları arasında bir artış olmamıştır. Bu tarihlerde pamuk  ırcırlama işi yapan atölye veya k c k ölçekli işletmelerde de geleneksel tezg hlar yerine, fabrikalarda kullanılan  ırcır makinelerinin kullanılmakta olduğunu söyleyebiliriz (Aydın Vilayeti Salnamesi (AVS), 1307, s. 709; 1326, s. 574).  nk  geleneksel pamuk temizleme makinesi, yukarıda belirttiğimiz gibi, günde en çok 6 kg. pamuk temizlerken, buhar ve elektrik gücüyle çalışan ve o tarihlerde ileri teknolojiye sahip olan  ırcır makinelerinin her biri 48-50 kg.dan fazla pamuk temizleyebiliyordu. Bu yüzden geleneksel tezg hlarla pamuk temizlemek ekonomik olmaktan çıktığı için, bunların yerine modern  ırcır makinelerinin ikame edilmiş olduğu öngörülebilir.

Pamukların balyalanması işi XIX. yüzyılın son çeyreğine kadar geri tekniklerle yapıldığı için, balyalar ağırlık ve hacim yönüyle standart  l c lerde olmuyordu. Bu ise pamuk ihracatı için sakıntı yaratıyordu. Geleneksel yöntemle yapılan pamuk balyaları ihraç edilmek üzere yüklendikleri gemilerde standart balyalara göre daha fazla yer işgal ediyordu.

Bu problemin  z m  için kurulan pamuk işleme fabrikalarının yanında, modern tekniklerle çalışan pamuk presleme ve balyalama tesisleri de kurulmuştur (Kurmuş, 1974, s. 139). Bölgede, pamuk işleme ve balyalama teknolojisinde görülen gelişmeler, kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmenin ve dünya ekonomik konjonktürünün bölgede pamuk üretiminin artmasına etki de bulunmasının bir sonucudur.

Manisa kazasında en gelişmiş zanaat kolu dokumacılık idi. Daha XVI. yüzyılda dokunan pamuklu bez ve kumaşlar yerel ihtiyaçları karşıladığı gibi başta İstanbul'a ve ülkenin çeşitli yerlerine sevk ediliyor ve bir kısmı da İzmir ve Foça limanı üzerinden Avrupa'ya ihraç ediliyordu (Emecen, 1989, s. 254; Uluçay, 1942 s. 63-64). Osmanlı H k meti, Avrupa'nın pamuklu tekstil ürünleri ülke pazarlarını istila etmezden önce, Manisa kadısına fermanlar göndererek yöredeki dokumacılara yelken bezi, g mleklilik kumaş siparişi veriyordu. Manisa'daki dokumacıların H k met için pamuklu bez ve kumaş dokumaları XVI. yüzyılda başlamış ve XIX. yüzyılın ilk çeyreğine kadar devam etmiştir (Su, 1941, s. 3-4; Faroğhi, 1994, s. 157).

H k metin istediği bezler dışında, imal edilen pamuklu ve y nl  dokumalar genellikle Bedesten'de satışa çıkarılır, yalnız pazar kurulduğu günlerde ev tezgâhlarında dokumacılık yapan ve ip eğiren kadınlar imal ettikleri ip ve bezi götürüp satabilirlerdi. Kazada pamuklu kumaşlar dokunduğu gibi, Yahudi ve Müslüman dokumacılar tarafından y nl  kumaşlar da imal edilmekteydi. Ancak y nl  kumaş imalatı, pamuklu kumaş üretimi kadar yaygın değildi (Uluçay, 1942, s. 65).

Dokumacılık, XVI. yüzyıldan itibaren giderek gelişmiş, XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Manisa'nın en önemli imalat sektörü haline gelmiştir. Bu durum XIX. yüzyıla kadar devam etmiş, Avrupa tekstil sanayisi  r nlerinin Osmanlı pazarlarına düşük gümrük tarifesiyle girmeye başlaması ile birlikte büyük bir darbe almıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun kıyı bölgeleri ile diğer görece ticarileşmiş bölgeleri ithal malı fabrika ürünlerinin rekabetinden ilk aşamada etkilenen yerler olmuştu. 1820'lere kadar pamuk ipliği ve pamuklu dokuma ithali görülmezken, 1828'de Osmanlı İmparatorluğu'nun İngiltere'den ithal ettiği pamuklu mamullerin değeri 465.000, 1831'de ise 1.040.000 İngiliz sterlinine yükselmişti (Kütükoğlu, 1976, s. 110; Pamuk, 1994, s. 139). Pamuklu tekstil ürünleri ithalatındaki bu artış, özellikle kıyı bölgelerindeki zanaatlara dayalı dokumacılık sektörü için büyük bir darbe oldu. 1840'lara gelindiğinde ise artık dokumacılık sektöründe  k ş ve işsizlik büyük bir hız kazandı. İthal mallarının Anadolu'nun i lerine girişi 1870'lere dek sınırlı kalmıştır. Bu bölgesel farklılaşma esas olarak, yüksek ulaştırma masraflarının yarattığı engellerin

sonucudur. İç bölgelerde taşıma masraflarının yüksek oluşu, yalnız ithal mallarının fiyatını artırmakla kalmıyor, aynı zamanda uzak pazarlar için tarımsal meta üretiminde uzmanlaşmayı ve buna bağlı olarak da mamul mallara olan talebin genişlemesini geciktiriyordu (Pamuk, 1994, s. 140).

Manisa kazasında ise tarımsal üretimin ticarileşmesi, özellikle dış talebi yüksek ihraç ürünlerinin üretiminin yaygınlaşması, dokumacılık sektöründe görülen gerilemeye koşut olarak tarımsal üretimde uzmanlaşmaya yol açmıştır. Bazı spesifik tarım ürünleri üretiminde uzmanlaşılması üretimin artmasını sağlamış, bu ise dış ticaret hadlerinin birincil mallar lehine olduğu dönemlerde çiftçinin daha fazla gelir elde etmesine imkan sağlamıştır. Tarım sektöründeki üretim ve gelir artışı, tekstil ürünleri ithalatını uyarmıştır. Ayrıca üzüm gibi ürünlerin, incelediğimiz dönem içerisinde, dünya ekonomik konjonktürüne bağlı olarak fiyatındaki yükselmeler, birçok dokumacının, dokumacılık faaliyeti kazançlı bir iş olmaktan çıktığı için, üzüm ve diğer yüksek gelir sağlayan tarım ürünlerinin üretimine yönelmelerine neden olmuştur (Uluçay, 1942, s. 68). Bu eğilim yörede dokumacılık sektörünün daha da gerilemesine yol açmıştır. Kazada dokumacılık sektörünün XIX. yüzyıl içerisinde ne oranda gerilediğini, bu gerilemenin kaç dokumacının işine son verdiğini, eldeki verilerin ve istatistiklerin yetersizliği nedeniyle belirtmemiz mümkün değildir. Ancak Osmanlı ülkesi genelindeki durumun Manisa kazası için de büyük ölçüde geçerli olduğunu kabul edersek, bu konuda yaklaşık rakamlar verebiliriz. Avrupa pamuklu ürünlerinin Osmanlı pazarlarına girmeye başlaması, öncelikle yerli pamuk ipliği üretiminde gerilemeye yol açmıştır. Ülke içinde eğrilen ipliğin miktarı 1820-1822'de yılda 11.500 tondan, 1840-42'de yılda 8.250 tona ve 1870-72 de yılda 3.000 tona düşmüştür (Pamuk, 1994, s. 139). İngiltere'nin Osmanlı ülkesine yapmış olduğu pamuklu ihracatı 1825 yılında 3 578 yard iken 1860'ta 229 201 yarda yükselmiştir. Pamuk ipliği ihracatı ise aynı yıllarda 557 libreden 22 824 libreye çıkmıştır. İngiltere'nin 1830 yılında Osmanlı pazarlarına ihraç ettiği pamuklu kumaş ihracatının toplamı 351 bin İngiliz lirası civarında idi (İnalçık, 1979, s. 47-48).

Bütün gün elde iplik eğiren bir kişinin yıllık ortalama üretiminin 60 kg pamuk ipliği olduğunu varsayarsak 1820 ile 1870 yılları arasında, iplik eğirme aşamasında 142.500 tam gün çalışanın işsiz kaldığını düşünebiliriz. İşini kaybedenlerin 90.000'i işlerini ithal mallarına kaptırmışlardır. Elde iplik eğirme işinin esas olarak ölü mevsimde köylü kadınlar tarafından yapıldığı düşünülürse, iplik üretmek ek gelir sağlama imkânlarını kaybedenlerin gerçek sayısının bu rakamın çok üzerinde olduğu anlaşılacaktır (Pamuk, 1994, s. 139). Manisa kazası için durumun ülke genelindeki gibi olduğunu varsaymamız halinde pamuk eğirme işiyle uğraşanların en az 3/4'ünün işini kaybettiğini kabul edebiliriz. Ancak, Manisa'nın İzmir limanına çok yakın olması nedeniyle ithal pamuk ipliğinin yerel iplik üreticileri üzerindeki yıkıcı etkisi muhtemelen daha büyük olmuştur.

Yerli iplik eğirme faaliyeti ortadan kalkarken, pamuklu kumaş dokuma faaliyeti varlığını 1870'lere ve sonrasında dek önemli ölçüde koruyabilmiştir. Yerli pamuklu kumaş dokuma faaliyeti, ağırlık ölçüsü ile ifade edersek, 1820-22 arasında yılda 11.700 tondan, 1840-42'de yılda 10.900 tona ve 1870-72'de ise 10.750 tona düşmüştür. Pamuklu kumaş dokumacılığı alanında sanayi öncesi ortalama kişi başı yıllık üretimin 200 kg. olduğunu kabul edersek, bu sınırlı gerileme 1820-1870 yılları arasında tam gün çalışan 4750 dokumacının işsiz kalması anlamına gelmektedir. Bu verilere bakıldığında dokumacılık faaliyetlerindeki gerileme, iplik eğirme faaliyetindeki gerilemeye göre çok daha sınırlı düzeyde kalmıştır. Ancak bu sınırlı gerileme, iç pazar büyüklüğünün iki katına çıktığı bir dönemde olmuştur.

Yapılan hesaplara göre 1820'den sonraki yarım yüzyılda Osmanlı pamuklu tekstil sektörünün iplik eğirme ve dokuma aşamalarında ortaya çıkan tam günlük istihdam kaybı 147.250 ile 205.750 kişi arasında tahmin edilmektedir. Zanaatlara dayalı üretimin yıkılması sürecinin bu ilk aşamasında, İmparatorluğun 1911 sınırları içinde kalan nüfusu 16 milyon civarındaydı. Buna göre, yukarıda verilen rakamlar toplam çalışan nüfusun yüzde ikisi ile yüzde üçü oranında bir istihdam kaybı olduğunu göstermektedir. XIX. yüzyılda Osmanlı ekonomisinde tarım-dışı üretim faaliyetlerinin toplam istihdam içindeki payı çok sınırlı olduğundan, bu gerileme, tarım-dışı ekonomik faaliyetlerin istihdam hacminde önemli bir daralma biçiminde yorumlanabilir. 1880'den sonra iplik eğirme aşamasında çalışanların sayısındaki azalma devam etmiş, ancak zanaatlara dayalı üretimin sağladığı toplam istihdam hacminde sınırlı bir artış görülmüştür. Bunun nedeni dokuma aşamalarındaki artışlardır (Pamuk, 1994, s. 142).

Ancak Manisa kazasında durum hayli farklı olmuştur. Dokumacılık sektöründe çalışanların önemli bir kısmı bu faaliyet alanını terk etmiş, bu nedenle dokuma tezgâhı sayısında giderek büyük bir azalma görülmüştür. 1880'lerde Manisa kentinde 1.200 kadar dokuma tezgâhı varken, bu sayı 1908 de 950 ye düşmüştür (AVS, 1326, s. 584; Uluçay, 1942, s. 68-69). Zanaatlara dayalı pamuklu dokuma sektörü 1880-1908 yılları arasında, tezgâh sayısındaki azalmayı temel alırsak, yaklaşık yüzde 20 gerilemiştir. Ancak aynı

dönemin sonlarına doğru kazada iplik ve dokuma fabrikaları kurulup üretime girdiği için toplam pamuklu tekstil üretiminde bir azalma olmadığını söyleyebiliriz. El tezgâhlarında dokunan kumaşların miktarı verilmesine karşın, kazadaki basma ve dokuma fabrikalarında üretilen kumaş miktarı verilmediğinden 1908'deki toplam tekstil üretimini 1880'lerin üretimiyle karşılaştırmamız mümkün olmamaktadır. 1908 yılında mevcut 950 el tezgâhında 1.000 top alaca kumaş, 100.000 top kadar da çeşitli bezler dokunmuştur. Bu dokunan kumaş ve bezlerin 1/4'ü Manisa kazasında ve Aydın vilayetinde tüketilmiş geri kalan kısmı ise İstanbul, Bursa, Selanik kentlerine gönderilmiştir. Ayrıca 'Mensucat-ı Dâhiliye Ticarethanesi' adıyla kurulmuş olan dokuma fabrikasında pamuklu ve yünlü kumaşlar dokunuyordu. Bu kumaş fabrikasında dokunan kumaşlar 1904/1905 yılında Bursa'da açılan "Mamulât-ı Dâhiliye Sergisi"ne katılmış ve birinci olmuştur (AVS, 1326, s. 584).

Yörede zanaatlara dayalı dokumacılık faaliyetleri XX. yüzyılın ilk yarısına dek varlığını sürdürmüştür. Manisa'da 1917 yıllarında 600 el tezgâhında üretim yapılmaktaydı. 1908'de 950 olan tezgâh sayısının 10 yıl sonra 600'e düşmüş olması el tezgâhına dayalı dokumacılık sektöründe yüzde 37'lik bir gerileme olduğu anlamına gelmektedir. Manisa kentinin Kurtuluş Savaşı'nda Yunanlılar tarafından yakılması birçok dokuma tezgâhının yok olmasına neden olmuştur. 1932 yılında kentte ancak 50-60 kadar dokuma tezgâhı kalmıştır. Bu verilere dayanarak 1930'ların sonlarına doğru Manisa'da el tezgâhlarına dayalı dokumacılık faaliyetlerinin tümüyle yok olduğunu söyleyebiliriz.

Manisa kazasında zanaatlara dayalı dokumacılık sektörünün incelediğimiz dönem içerisinde hızla gerilemesi ve 1930'ların sonlarında tamamen ortadan kalkmasının nedenleri; ithal tekstil ürünlerinin çok ucuz olması ve yerli ürünlerin bunlarla rekabet edememesi, dokumacıların yeterli sermaye ve krediye sahip olmamaları yüzünden dokuma tezgâhlarını modernize edememeleri, ithal kumaşların daha zarif olmasından dolayı tüketici zevk ve tercihlerinin yabancı mallar lehine değişmesi idi. Bu sayılan nedenlere ek olarak bağıcılığın yaygınlaşması ve gelişmesiyle birlikte işçi ücretlerinin artmasına bağlı olarak yerli tekstil ürünleri maliyetinin yükselmesi de dokumacılığın gerilemesi üzerinde etkili olmuştur (T.C Manisa Vilayeti Hakkında, 1932, s. 58).

Manisa kazasında geleneksel usullerle çalışan 155 tane un değirmeni vardı. 1890/91 yılındaki bu değirmen sayısı (AVS, 1307, s. 335) 1908 tarihinde hemen hemen hiç değişmemiştir. Bu değirmenlerin 85'i Manisa kentinde, geri kalanları ise kaza dâhilindeki nahiye ve köylerde bulunmaktaydı. Ayrıca kent içerisinde 3 adet de un fabrikası vardı (Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1917: 35). Un fabrikalarının her birinde yılda 4215 ton buğdaydan un elde ediliyordu. Un fabrikalarının tamamında ise 12.645 ton buğday öğütülüyordu. Manisa kenti içinde bulunan değirmenlerden 30 kadarında yılda 5.620 ton buğday işleniyordu. Buğdaydan yüzde 80 oranında un elde edildiği düşünülürse üç un fabrikası ve 30 değirmenin yıllık un üretiminin yaklaşık 14.612 ton olduğu anlaşılır. Ancak kazanın un üretimi bu miktarın hayli üzerinde olmalıdır. Çünkü kaza genelinde bulunan diğer 125 un değirmeninde üretilen un, bu miktara dâhil edilmemiştir. Eğer bu 125 un değirmeninin diğer 30 değirmen kapasitesinde iş hacmine sahip olduğu kabul edilirse kazanın toplam un üretiminin 30.000 ton civarında olduğu söylenebilir. Üretilen unun çoğu Manisa'da tüketiliyor geri kalan kısmı ise civar kazalara gönderiliyordu.

Un fabrikalarında aynı zamanda makarna da imal ediliyordu. Fabrikaların ürettiği makarnalar yerel ihtiyaçları karşıladıktan başka çevredeki kazalara da satılıyordu. Ayrıca bu fabrikalarda zeytinyağı çıkarılıyordu.

1908'de kaza genelinde 63 adet yağhane vardı. Bu yağhanelerin ve yukarıda sözünü ettiğimiz üç fabrikanın yıllık yağ üretimi 512,8 ton kadardı (AVS, 1326, s. 575-585). Ancak kazanın yağ üretimi tüketimini karşılamadığı için İzmir, Bayındır ve Ödemiş kazalarından zeytinyağı satın alınıyordu. Elde edilen zeytinyağının kalitesi düşüktü. Bunun nedeni zeytinlerin uzun süre yağınlar halinde bekletildiği için kızıyıp çürümesiydi. Aşar mülteziminin üretim miktarını tespit için geç gelmesi, ürünün uzun süre bekletilmesine ve bozulmasına neden oluyordu (Kütükoğlu, 1994, s. 29; Sami-Hüsnü, 1323, s. 266).

Deri İmalatı ve Ayakkabı Sanayii

XVIII. yüzyıl belgelerine göre Osmanlı İmparatorluğu'nda tabakçılardan çok güçlü bir lonca örgütleri vardı. Manisa kazasındaki tabakçıların bu güçlü lonca örgütü kuralları uyarınca, faaliyetlerini XX. yüzyıl başlarına kadar devam ettirdikleri bilinmektedir. XIX. yüzyılda Manisa'daki debbâğ loncalarının başkanlarına "ahi baba" denilmekteydi. Ahi babalar lonca üyesi olan esnaf tarafından seçilir ve kadı tarafından göreve atanırdı. Ahi babaların görevleri lonca kurallarını uygulamak, esnaf arasındaki anlaşmazlıkları çözmek ve esnafla devlet arasında ilişkileri yürütmektir (Faroqhi, 1994, s. 192; Uluçay, 1942,

s. 71-74, 189). Manisa tabakhaneleri bugün Çaybaşı denilen Akbaldır vadisi ile Serabat vadisinde idi. Derilerin işlenmesinde suya büyük ölçüde ihtiyaç duyulduğundan tabakhanelerin kurulması için en uygun yerler bu vadiler idi.

Manisa'daki tabakhaneler iki katlıydı. Alt katta deri imal edilir, üst katta da kurutulurdu. Derilerin imalinde kullanılan 70-120 cm. derinliğindeki çukurlar alt katta bulunur ve bunların içine doldurulan deriler aylarca bekletilirdi. Tabakhaneler çok sağlıksızdı. Özellikle kurak mevsimlerde sular azaldığı için yeterli temizlik yapılmadığından deri imalathaneleri çok pis kokuyordu. Kimyasal maddeler kullanılmazdan önce bir derinin imali için aylar ve hatta yıllar gerekiyordu. Koyun ve keçi derisi 3 ayda, at ve deve derileri 5-6 ayda, manda derisi ise 1-2 yılda imal edilebiliyordu. Kimyasal maddelerin kullanıma girmesiyle birlikte deriler 1-2 hafta gibi kısa bir sürede mamul hale getirilmeye başlanmıştır.

İncelenen dönem öncesi derilerin işlenmesi için gerekli olan palamut özü yörede yetişen palamutlardan sağlanıyordu (Gökçen, 1945, s. 13). Tabakhanelerde palamut özünü üreten küçük imalathaneler bulunmaktaydı. Palamut özü bir tür meşe ağacının meyvelerinden üretiliyordu. XIX. yüzyıldan itibaren Osmanlı dericiliği bir gerileme içine girmişti. Bu durum palamut özü üreten imalathanelerin kapanmasına neden olduğundan bu dönemde palamut özü (tanen) ithal edilmeye başlanmıştır. Tabakçılar, XIX. yüzyılda kendi ürettikleri palamut özü ile değil İzmir'deki fabrikalarda üretilen tanen ile deri işlemeyi sürdürmüşlerdir. İthal deri işleme ürünleri daha çok İstanbul ve çevresinde kullanılırken Manisa gibi Anadolu kentlerindeki dericiler yerli taneni tercih etmişlerdir (Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1917, s. 106; Ökçün, 1997, s. 173). Serabat ve Akbaldır tabakhaneleri aynı tür derileri işlemiyorlardı Aralarında değişik tarihlerde yaptıkları anlaşmalar ile her iki tabakhane de neler işleneceği kadı huzurunda tescil edilmiş ve ona göre hareket edeceklerine ilişkin söz vermişlerdi.

Tabakçıların yaptıkları anlaşmalara göre, Akbaldır tabakhanelerinde çeşitli sahtiyanlar ve sarı meşin, Serabad vadisi tabakhanelerinde ise gön ve beyaz meşin imal ediliyordu. Eğer tabakhanelerden birisi diğerinin işini yapmaya kalkarsa, derhal ahi baba tarafından müdahale edildiği gibi kadıya ve merkezi hükümete de şikâyette bulunulurdu. Diğer tabakhanelerin işlerini yapan ustalar hemen cezalandırılırdı. Usta, bu yasağa uymamakta ısrar ederse, ceza şiddetlenir, hatta deri imalatı işinden uzaklaştırılabilirdi.

Ortaçağın durağan koşullarında biçimlenen ve rekabeti sınırlamaya çalışan tekeli yapıya sahip loncaların, üretici güçlerin daha da fazla gelişmesini engellemiş olduğu bir gerçektir. Loncalar her türlü teknik yeniliklere kapalı, gelişmeleri yasaklayıcı bir tutum sergilemişlerdir. Manisa'da tabakçılar arasında, muhtemelen incelediğimiz dönemden kısa bir süre önce, debbağlar loncasının gelişmeyi engelleyici tutumuna çarpıcı bir örnek oluşturması açısından önemli bir olay yaşanmıştır.

Serabat tabakçılarından bir usta ekonomik durumunun sarsılması üzerine Manisa'yı terk ederek Avrupa'ya gitmiştir. O tarihlerde Avrupa'da deri ve kösele kimyasal maddelerle işleniyordu. Tabakçı ustası, bu yeni yöntemi Avrupa'da öğrenmeye çalışmışsa da başarılı olamamıştır, ülkeye geri dönerken yolu Yunanistan'a düşmüş ve orada bir ustabaşından modern usullerle ham derinin mamul hale getirilmesini öğrenmiştir. Manisa'ya döndüğünde eski tabakhanesinde yeni öğrendiği yöntemle deri imalatına başlamıştır. Derilerin bu usta tarafından çok kısa sürede ve seri bir şekilde imal edildiğini gören diğer ustalar, bu durumdan rahatsız olmuşlardır. Tabakçılar, ustanın eski usullerle deri işlenmesini istemişlerse de ustayı buna ikna edememişlerdir. Bunun üzerine usule aykırı hareket ettiği ileri sürülerek tabakçı esnafı heyeti, ustaya deri imalatını yasaklamış ve atölyesini kapatmıştır. Bu usta hayatının sonuna kadar Manisa'da bir daha deri imalathanesi açamamıştır (Uluçay, 1942, s. 71-72). XIX. yüzyılın sonlarına doğru esnaf örgütlerinin gücü büyük ölçüde kaybolduğu için loncaların katı kurallarının birçoğu ortadan kalkmıştır. Ancak Manisa tabakçıları, 1. Dünya Savaşı'na dek eski usul ve kurallara göre deri işlemeyi sürdürmüşlerdir.

1908 yılında Manisa kazasında eski usullere göre deri imal eden 20 kadar tabakhane vardı. Buralarda daha önceki yüzyıllarda olduğu gibi, gayet dayanıklı deri ve kösele imal ediliyordu. 1880-1890 yılları arasında Rumlar tarafından Yarhasanlar mahallesinde kurulan tabakhanelerde de çeşitli sahtiyanlar ve kösele işlenmekteydi. İmal edilen derilerin önemli bir kısmı kazadaki ayakkabıcı ve çizmeciler tarafından satın alınıyor, geri kalan kısmı ise başta İstanbul olmak üzere muhtelif kent ve kazalara gönderiliyordu. Bu derilerin önemli bir kısmı da yarı mamul olarak ihraç ediliyordu (AVS, 1326, s. 585; Ticaret ve Ziraat Nezareti, 1917, s. 86). Gelenekse yöntemlerle yapılan deri imalatı faaliyeti 1930'ların sonlarına kadar devam etmiştir. I. Dünya Savaşı sonrası Manisa'nın Yunanlılar tarafından işgali ve yakılması, yerli derilerin ileri sanayi ürünü derilerle rekabet edememesi ve tabakçıların yoksullaşmaları zanaatlara dayalı deri imalatının XX. yüzyılın ilk yarısında tamamen ortadan kalkmasına neden olmuştur.

Manisa'da tabakçılığın yanı sıra ayakkabıcılık, çizmecilik ve saraçlık gibi deri zanaatları da gelişmişti. Önceki yüzyıllarda, özellikle kentte şehzadelerin idarecilik yaptığı dönemlerde, gerek şehzadelerin maiyetleri ve gerekse ordu için gerekli olan çizme, ayakkabı ve saraç takımlarının yapılması bir zorunluluk idi. Ayrıca yöre halkının taleplerine yönelik üretim yapmak, bu sanatların erken dönemlerde gelişmesini sağlamıştır.

Deri zanaatlarıyla uğraşan ustalar, Manisa çarşısında kendilerine ait olan kavaf, eskici, saraç ve çizmeci arastalarındaki dükkânlarda üretim yapıyorlardı. Bu farklı deri sanatları içinde en gelişmiş olanı dikicilik idi. Deri işiyle uğraşanlar aralarında iş bölümü yaparak çeşitli kollara ayrılmışlardı. Her bölüm, farklı bir oluşum kabul edildiğinden bunların her birine ait ayrı esnaf örgütleri vardı. Hiç bir sanat erbabı, diğer esnafın işini yapamazdı (Oskay, 1941a, s. 3-4). Tabakçıların pazara getirdiği deri, gön ve sahtiyarı ustabaşı satın alır, esnafa taksim ederdi. Esnafın standartlara uygun mal üretmesi gerekiyordu. İmal edilen ayakkabı ve çizmeler ustabaşı tarafından kontrol edilmeden satılmazdı. Kontrol sonucu standartlara uygun olmadığı anlaşılan malların satışı yasaklanırdı. Kalitesiz mal imal eden usta uyarılır, eğer kurallara uygun olmayan tutumunu sürdürürse dükkânı belli bir süre kapatılmak suretiyle cezalandırılırdı. Esnaf, standartlara uymayan kalitesiz mal üretmekten, bu caydırıcı kurallar yürürlükte olduğu süre içinde kaçınmıştır. XIX. yüzyılın ikinci yansında loncaların gücünü kaybetmesine karşın, Manisa'da deri zanaatlarıyla uğraşan esnaf, eski usul ve kurallara göre çalışmasını yüzyıl sonuna kadar sürdürmüştür (Oskay. 1941b, s. 3-4).

Diğer Sanayi ve Zanaatlara Dayalı Faaliyetler

Yörede yüzyıllardan beri devam eden el sanatlarından biri de mutfaklık idi. Mutaflar keçi kılından çul, çuval, torba, urgan ve yular gibi eşyalar yapıyorlardı. Mutaflar esnafının diğer esnaflar gibi bir loncası vardı. Bunlar da çalışmalarını esnaf örgütünün belirlemiş olduğu kurallara göre yürütürlerdi.

Tabakçılardan alınan keçi kılı kılın kazıl haneye gönderilir, burada temizlenip eğrilmek suretiyle ip haline getirilirdi. Her mutaf ustası, kazıl hanede bir kalfa ile işinin hacmine göre çırak bulundururdu. Bu kalfa ve çıraklar kılın ip haline getirdikten sonra bunlarla dükkânlarında torba, çul vb. dokurlardı. Mutafların pazar yeri bezzaz hane idi; imal ettikleri ürünleri burada satarlardı. Bu usul ve gelenek Kurtuluş Savaşı'na kadar aynı şekilde devam etmiştir.

Dokumacılık, dericilik ve mutfaklık zanaatlarının gelişmesine bağlı olarak kazada boyacılık faaliyeti de hayli gelişmişti. İplik ve bezler boyahane boyanıyordu. Kullanılan boyalar kök boya bitkisinden elde ediliyordu. Manisa'da kök boya tarımı için geniş alanlar ayrılmıştı. XIX. yüzyıldan önce boyacılıkla uğraşanların tamamı Müslüman'dı. Ancak I. Dünya Savaşı ve öncesinde boyacılık mesleğinin Rum ve Ermeniler tarafından yürütüldüğü görülmektedir (Uluçay, 1942, s. 77-80).

Yörede, incelenen dönem sonlarına doğru, tarımda mekanizasyonun yaygınlaşmasına koşut olarak, tarım aletleri imal ve tamir atölyeleri kurulmaya başlanmıştır. Tarım aletleri yapım ve onarımı işi, demircilik sanatının da gelişmesini sağlamıştır (AVS, 1311: 244). Manisa'da üretilen ürünün çoğu kurutulduktan sonra, özel olarak imal edilen, kutulara yerleştirilip ihraç ediliyordu. İhracata yönelik tarımsal ürünlerin yaygın olarak üretilmesi, ambalajlama işinde kullanılan kutuların imal eden çok sayıda küçük ölçekli işletmelerin kurulmasına neden olmuştur (Ökçün, 1997, s. 107).

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

XIX. yüzyıl ortalarında Osmanlı sanayisi ve tarım dışı zanaatlara dayalı üretim, gelişen ve ucuz üretim yapan Avrupa sanayisi ile rekabet edecek durumda değildi. Yüzyıl başlarında geleneksel tekniklerle üretim yapan zanaatlar ülke ihtiyacını büyük ölçüde karşılamaktaydı. XIX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Avrupa'nın sanayi ürünlerinin giderek artan miktarlarda Osmanlı pazarlarına akması zanaatlara dayalı üretimin uzun bir gerileme sürecine girmesine neden olmuştur. Gerçi bu gerileme ülkenin her bölgesinde aynı oranda olmamıştır. Özellikle ülkenin Avrupa ile yoğun temasta olan, Batı Anadolu gibi kıyı bölgelerinde ithal sanayi ürünleri zanaat üretimi üzerinde yıkıcı etki yapmıştır. Ülkenin ulaşım olanakları kısıtlı iç bölgelerinde ise bu etki daha az görülmüştür.

XIX. yüzyıl içinde değişik dönemlerde Osmanlı devlet adamları sanayileşme girişiminde bulunmuşlardır. Özellikle tekstil ve porselen dalında bazı devlet fabrikaları kurulmuştur. Bu dönemde kurulan sanayi tesislerinden bazıları, feshane ve çuha fabrikaları, İzmit kâğıt fabrikası, Beykoz teçhizat-ı askeriye fabrikası, Tophane, Beykoz - İnceköy porselen fabrikalarıdır. Bu fabrikaların bir kısmı verimli koşullar altında çalışmaya devam etmiş, bir kısmı zararını sürekli olarak hazine yardımıyla kapatmış, fakat

tekstilde öncülük etmesi düşünülen önemli bir kısmı ise iyi yönetilemediği için iflas edip kapanmıştır. Tanzimat döneminin ilk yıllarında gerçekleştirilen bu sanayileşme çabalarının başarılı olduğu söylenemez. Osmanlı'da ithal teknoloji kullanarak sanayileşme çabalarının ikincisi 1880'lerde başladı ve I. Dünya Savaşı'na kadar sürdü. Ülke ekonomisinin serbest ticaret anlaşmalarıyla açık tutulduğu, yerli sanayinin Batı sanayi ürünlerinin rekabetinden korunamadığı koşullarda kurulan bu işletmeler, sahip oldukları bazı avantajlar sayesinde ayakta kalabilmişlerdi. Bu tesisler ancak ulaştırma masraflarının yüksek olduğu, hammaddelerin yerel olarak ucuza sağlanabildiği ve düşük ücretlerin önemli avantaj oluşturduğu alanlarda üretim yapabilmiş, ithal mallarla rekabet edebilmişlerdir.

1820'lerden başlayarak incelediğimiz dönem boyunca Avrupa ülkelerinden ithal edilen sanayi ürünlerinin miktarı hızla artmıştır. Bu sanayi ürünlerinin rekabeti karşısında Manisa gibi Avrupa etkisinin daha yoğun olduğu bölgelerde zanaatlara dayalı üretim kimi dallarda direnebilmiş, birçok dalda gerilemiş, bazı dallarda ise tamamen yok olmuştur. Kentlerdeki zanaatlar ithal malların rekabeti karşısında direnirken ortaya çıkan koşullara uyum sağlamaya çalışmışlardır. Örneğin tekstil dalında üretim yapan imalathaneler ithal iplik kullanarak, yerel tercihlere uygun kumaş üreterek ve daha düşük ücret ve karları kabullenerek varlıklarını devam ettirmişlerdir. Deri işleme zanaatıyla uğraşan debbağcılık içinde durum farklı değildir. XIX. yüzyıl sonlarına doğru Manisa'daki debbağlar derileri kısa sürede ve daha kaliteli üretmeyi sağlayan modern teknik ve deri işleme malzemeleri kullanmaya başlamışlardır. Bu dönemde Manisa'da yerli hammadde kullanan ve düşük ücretli işçi istihdam eden tarıma dayalı sanayinin de ithal malların rekabetine karşın belli ölçüde geliştiği görülmüştür. Batı Anadolu'daki benzer koşullara sahip kentlerde olduğu gibi Manisa'da da zanaatlar giderek zayıflamasına karşın, lonca sistemi içinde İmparatorluğun sonuna dek faaliyetlerini sürdürmüşlerdir.

Etik Beyan

“Osmanlı'nın Son Dönemlerinde Manisa'da Sanayi ve Zanaatlara Dayalı Üretim” isimli çalışmanın yazım sürecinde bilimsel, etik ve alıntı kurallarına uyulmuş; toplanan veriler üzerinde herhangi bir tahrifat yapılmamış ve bu çalışma herhangi başka bir akademik yayın ortamına değerlendirme için gönderilmemiştir. Bu araştırma doküman incelemesine dayalı olarak yapıldığından etik kurul kararı zorunluluğu bulunmamaktadır.

Kaynakça

- Akşin, S. (2006). 1839'da Osmanlı Ülkesinde ideolojik ortam ve Osmanlı Devleti'nin uluslararası durumu. *Tanzimat değişim sürecinde Osmanlı İmparatorluğu* içinde (ss. 83-90). İstanbul: Phonix Yayınevi.
- Aydın Vilayeti Salnamesi*. (1307). İzmir: Vilayet Basımevi.
- Aydın Vilayeti Salnamesi*. (1311). İzmir: Vilayet Basımevi.
- Aydın Vilayeti Salnamesi*. (1326). İzmir: Vilayet Basımevi.
- Çavdar, T. (1970). *Osmanlıların yarı sömürge oluşu*. İstanbul: Ant Yayınları.
- Damlıbağ, F. (2021). Modernleşen Osmanlı cam üretimi: Paşabahçe şişe fabrikası. *Beykoz 2020 sempozyumu tebliğler kitabı* (s. 701-713). İstanbul: Beykoz Belediyesi Kültür Yayınları
- Duran B. (1987). *Osmanlı Devleti'nin tarım politikası ve politikanın tarımsal gelişmeye etkisi, Aydın vilayeti örneği 1870-1914* (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Eldem, V. (1994). *Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi şartları hakkında bir tetkik*. Ankara: TTK Yayınları.
- Emecen, F. (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazası*. Ankara: TTK Yayınları.
- Faroqhi, S. (1994). *Osmanlıda kentler ve kentliler* (Çev: Neyyir Kalaycıoğlu), İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Gökçen, İ. (1945). *Manisa'da XVI. ve XVII. yüzyılda deri sanatları tarihi üzerine bir araştırma*. İstanbul: Marifet Basımevi.
- Huberman, L. (1995). *Feodal toplumdaki yirminci yüzyıla* (3. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- İnalçık, H. (1979). Osmanlı pamuklu pazarı, Hindistan ve İngiltere: Pazar rekabetinde emek maliyetinin rolü. *ODTÜ Gelişme Dergisi, Özel Sayı*, 1-65.
- Kurmuş, O. (1974). *Emperyalizmin Türkiye'ye girişi*. İstanbul: Bilim Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1976). *Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri II 1838-1850*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.
- Kütükoğlu, M. (1994). İzmir Ticaret Odası istatistiklerine göre XX. yüzyıl başlarında İzmir ticareti. *Son yüzyıllarda İzmir ve Batı Anadolu uluslararası sempozyumu tebliğleri*, İzmir, 25-58.
- Manisa Vilayeti Hususi İdaresi, (1932). *T.C. Manisa Vilayeti Hakkında Tabii, Coğrafi, Taribi, İdari, İktisadi, İçtimai Malumatı Cami Mecmua*. Manisa: Vilayet Hususi İdaresi Yayınları.
- Martal, A. (1992). *XIX. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ve çevresinde sanayi ve ticaret* (Doktora Tezi). Dokuz Eylül Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.
- Meriç, C. (1985). Tunuslu Hayreddin Paşa. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye ansiklopedisi*, 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1295-1298.
- Ortaylı, İ. (1987). *İmparatorluğun en uzun yüzyılı*. İstanbul: Hil Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2007). *Batılılaşma yolunda*. İstanbul: MK Yayınları.
- Oskay, B. (1941a). XVI. ve XVII. asırlarda Manisa debbağları. *Gediz*, 5(53), 3-4.

- Oskay, B. (1941b). Ayakkabıcılara dair. *Gediş*, V (51), 3-4.
- Ökçün, G. (1997). *Osmanlı sanayii 1913-1915 yılları sanayi istatistikê*. Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları.
- Pamuk, Ş. (1988). *Osmanlı Türkiye iktisadi tarihi 1500-1914*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.
- Pamuk, Ş. (1994). *Osmanlı ekonomisinde bağımlılık ve büyüme 1820-1913* (2. Baskı). İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Sarç, Ö. C. (1940). Tanzimat ve sanayimiz, *Tanzimat*, 1, İstanbul, 432-439.
- Seyidoğlu, H. (1992). *Ekonomik terimle ansiklopedik sözlük*. Ankara: Güzem Yayınları.
- Su, K. (1941). Manisa'dan İstanbul'a gönderilen yelken bezleri. *Gediş*, 4(46), 3-4.
- Ticaret ve Ziraat Nezareti. (1917). *1329-1331 sanayi istatistiği*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Toprak, Z. (1985). Osmanlı Devleti ve sanayileşme sorunu. *Tanzimat'tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, 5, İstanbul: İletişim Yayınları, 1340-1344.
- Uluçay, Ç. (1942). *XVII. yüzyılda Manisa'da ziraat ticaret ve esnaf teşkilatı*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.
- Varlık, B. (1976). *19. yüzyılda emperyalizmin Batı Anadolu'da yayılması*. Ankara: Tüm İktisatçılar Birliği Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

The Ottoman Empire entered into a series of trade agreements that began in 1838 and continued over the century with European states, primarily Britain. Since the Ottoman state usually made these trade agreements during periods of political and financial crisis, these agreements caused the state to make great concessions. The trade agreements in question mean expanding the capitulations that the Ottomans gave to the Europeans. Thus, the state has lost the right to pursue an independent foreign trade policy. This caused it to lose the ability to raise customs tariffs to protect domestic industry. Only in the First World War did the Ottoman State have the opportunity to pursue a more independent foreign trade policy by removing capitulations. In the nineteenth century, the state made some attempts at industrialization, but the desired result was not achieved. Before the First World War, industrialization attempts in the Ottoman Empire were very puny in open economic conditions. In this study, production based on industry and crafts in Manisa was tried to be given in comparison with production throughout the Ottoman Empire. The aim of the study is to demonstrate the decline in industrial production in Manisa in the face of European industrial products in open economic conditions.

In the mid-nineteenth century, Ottoman industry and production based on non-agricultural crafts were in no position to compete with European industry, which produced mass and cheaply. At the beginning of the century, artisans engaged in production with traditional techniques largely met the needs of the country. From the second quarter of the nineteenth century, the flow of industrial products in Europe to Ottoman markets in increasing quantities led to a long decline in craft-based production. Although this decline has not happened at the same rate in every region of the country. Especially in the coastal regions of western Anatolia, where the country is in intense contact with Europe, imported industrial products have had a devastating impact on craft production. This effect was less noticeable in the country's transport-restricted interior regions.

During the nineteenth centuries, Ottoman statesmen attempted to industrialize at different periods. Some state factories were established, especially in textile and porcelain. Some of the industrial facilities established during this period, feshane and Primrose factories, İzmit paper factory, Beykoz military equipment factory, Tophane, Beykoz - İnceköy porcelain factories. Some of these factories continued to operate under productive conditions, some of them permanently closed their losses with the help of the Treasury, but a significant part of them, which were supposed to lead in textiles, went bankrupt and closed because they were not well managed. It cannot be said that these industrialization efforts carried out in the early years of the Tanzimat period were successful. The second phase of industrialization efforts in the Ottoman Empire using imported technology began in the 1880s and lasted until the First World War. Established in conditions where the country's economy is kept open by free trade agreements, where domestic industry cannot be protected from competition from Western industrial products, these enterprises have been able to survive thanks to some of the advantages they have. These facilities were able to produce only in areas where transportation costs were high, raw materials could be provided cheaply locally and low wages created a significant advantage, and they were able to compete with imported goods. This is true in the cities of western Anatolia, including Manisa.

Beginning in the 1820s, the amount of industrial products imported from European countries increased rapidly during the period we examined. Artisans largely covered the production of finished goods in Manisa. In the face of competition from imported industrial products, craft-based production has suffered greatly in regions where European influence is more intense, such as Manisa. Craft-based

production has been able to resist in some branches, has declined in many branches, and in some branches has completely disappeared. Artisans in cities have tried to adapt to the resulting conditions while resisting the competition of imported goods. The reason for this transformation is due to the fact that Manisa is located in the western Anatolian region, which has a close commercial relationship with Europe. In this adaptation process, factories that produce primarily in the textile industry have continued their existence by using imported yarn, producing fabrics suitable for local preferences and accepting lower wages and profits. For leather processing workshops engaged in leather processing craft, the situation is no different. By the end of the nineteenth century, leather craftsmen in Manisa began to use modern techniques and leather processing materials that allowed them to produce skins in a short time and with better quality. This change in the production technique used allowed some of the leather processing workshops to continue their existence. During this period, agriculture-based industry in Manisa, which uses domestic raw materials and employs low-wage workers, also developed to a certain extent despite the competition of imported goods. As in cities with similar conditions in western Anatolia, in Manisa, artisans gradually weakened, but they continued their activities within the guild system until the end of the Empire. But the liberalization of foreign trade has led to a rapid decline in non-agricultural production activities, especially textile production, while ensuring the development of Agriculture in the region.